A INTERPOLACIÓN PRONOMINAL NO TRÁNSITO DO GALEGO MEDIEVAL AO GALEGO MODERNO

XOSÉ MANUEL SÁNCHEZ REI

Universidade da Coruña

Grupo IIIa (<http://illa.udc.gal>)

O presente traballo foi realizado no marco do proxecto de investigación *Glosario crítico da poesía medieval galego-portuguesa* (cód. FFI2009-08917, FFI2012-32801 e FFI2015-63523-P), subsidiado polo “Ministerio de Ciencia y Tecnología” e o “Ministerio de Economía y Competitividad”, a través da “Subdirección General de Proyectos de Investigación”. O autor quere expresamente agradecer ás persoas que leron as primeiras versións deste texto as suxestións propostas, as cales sen dúbida melloraron a redacción inicial.

1. INTRODUCCIÓN

A análise das formas, colocación no interior da cláusula, funcionamento e valores dos pronomes átonos corresponde a un dos temas sen dúbida máis rendíbeis nos estudos de gramática galego-portuguesa. Dentro dese particular ámbito de reflexión, queremos aquí aprofundar nun fenómeno concreto, cal é o estado da interpolación pronominal en finais da Idade Media. Noutros traballos xa nos temos ocupado deste asunto desde prismas diferentes e para diversos períodos, mais nunca o abordamos *ex profeso* para os séculos tardomedievais. Por iso, a pesar de que tamén se fará referencia a épocas diferentes, revisitando aquelas pesquisas e anovándoas con investigacións actuais, decidimos indagar na situación desa particularidade sintáctica nos séculos xv e xvi, o primeiro por ser con clareza o derradeiro dos medievais e o segundo por servir como preludio á etapa coñecida como a do Galego Medio. Son, pois, a porta de saída dun período histórico e a porta de acceso a unha nova era.

Mais, antes de comezarmos a exposición, quizais non estea de máis facermos fincapé nun par de cuestións de relevo. Así, en primeiro lugar, entre persoas non formadas en lingüística ou en filoloxía, existe unha relativa tendencia a consideraren o galego medieval como unha etapa histórica en que poucas mudanzas se terían producido, un período con certeza ben diferenciado da época latina e tamén distinto dos tempos seguintes, mais, até certo punto, relativamente estático. Coadxuva nesta perspectiva a división pedagóxica da historia en Idade Antiga, Media, Moderna e Contemporánea, e tamén estea a tal abordaxe na equivalencia, en termos de percurso diacrónico da lingua, nunha diferenciación entre Latín, Galego Medieval, Galego Medio e Galego Contemporáneo. Na realidade, en cuestións estritamente lingüísticas non se pode aceptar con moita rixidez esa visión porque, grazas ao desenvolvemento da investigación filolóxica, se sabe que corresponde a unha situación que dista moito de ser real: calquera lingua en

calquera época presenta fenómenos de variación e de mudanza so diversas variábeis (o contexto, o nivel de estudos, a rexión, a idade, o xénero etc.); no caso do galego tardomedieval, que é o marco que nos aquí convoca, non nos achamos perante unha excepción, pois sen dúbida existirían todas esas variantes aínda que nos sexa sumamente difícil verificármolas desde a actualidade. Dun punto de vista máis histórico do que filolóxico, por outro lado, hai que ter presente que o propio concepto de “Idade Media” xa se presta a diferentes interpretacións cronolóxicas dependendo dos países ou ámbitos culturais a que se fixer referencia, nos cales non ten de haber correspondencia temporal equivalente (mundo anglosaxón, escandinávico, eslavo, románico etc.); por iso, as divisións dese período, quer en “alta” e “baixa”, quer en “alta”, “central” e “baixa”, por seu turno, evidencian a complexidade da análise dun tempo marcado por transcendentais transformacións en diferentes territorios no dominio cultural, político, relixioso e social, conforme subliña Power (2007, 13-16).

E en segundo lugar, é coñecida a dificultade de mergullarmos lingüisticamente nunha época en que o galego vai deixando de ser escrito, coa subsecuente falta de apoio documental e coa eiva que isto supón, o que deita un alto grao de imprecisión e formula non poucas preguntas a respecto da realidade da lingua. A pesar de que nos últimos tempos viñeron incorporándose ao inventario de textos do Galego Medio novos títulos¹, os séculos xv e xvi supoñen o preámbulo a unha época marcada pola escaseza de textos e a pouca validade artística das obras conservadas. E pensemos que se a lingua escrita implica xa de seu unha cuestionábel e bretemosa maneira de nos aproximarmos de estadios recuados do idioma, unha cantidade mínima de fontes textuais, e mesmo algunhas delas interferidas polo español, pode contribuír para relativizar aínda máis as conclusións que se puideren extraer, tamén as vinculadas á interpolación pronominal.

2. A INTERPOLACIÓN PRONOMINAL DURANTE A IDADE MEDIA

Unha das disciplinas lingüísticas que máis contribúe para a caracterización dunha lingua é, sen lugar a moitas hesitacións, a sintaxe. Así como o galego continuará a ser ‘galego’ tendo nos seus repertorios lexicais, poñamos por caso, elementos

¹ Véxanse, por exemplo, as edicións de Souto Cabo (2007), Arias e Noia (2011) ou Mariño Paz, Sánchez Yáñez e Suárez Vázquez (2012).

como *xanela*, *fiestra* ou soamente un deles, ou secundarizando léxico rural e permitindo a entrada ao mesmo tempo a novas voces provenientes do desenvolvemento tecnolóxico, existirían, a noso ver, serias dúbidas de que puidese ser chamado igualmente ‘galego’ se acabasen coincidindo, por exemplo, as condicións que regulan a colocación do pronome coas existentes noutras linguas xenética e xeograficamente próximas ou se os trazos da transitividade no galego confluísen totalmente cos existentes en idiomas veciños. A sintaxe, dentro da disciplina máis ampla coñecida como morfosintaxe, serve así entendida para organizar a percepción do mundo por parte dunha comunidade lingüística e igualmente para o ordenar, na liña do apuntado por Moure (2011, 109).

Neste sentido, a sintaxe convértese no esqueleto da lingua empregada por esa comunidade. Por iso, estudarmos as mudanzas sintácticas vira un labor máis complicado que outras modificacións no idioma, pois son internas, e tamén por iso a sintaxe é a parte da gramática máis reticente a favoreceras e, subsecuentemente, a máis proclive ao estatismo; tense afirmado, por exemplo, que a disposición dos clíticos no interior da cláusula desde o galego medieval até á actualidade, isto é, abranxendo varios séculos, “se mantivo sen cambios substanciais” (Ferreiro, 1999, 249), o que pode dar idea desa forte tendencia ao carácter conservador da sintaxe. Esta sería, en definitivo, a marca de cohesión social, o vocabulario percibiríase como un indicio de divisións estratuais na sociedade e a pronuncia reflectiría o grupo social con que, consciente ou inconscientemente, se identificarían os membros da comunidade lingüística.

Se a sintaxe é o esqueleto da lingua, a interpolación pronominal corresponde a un dos ósos que a enforman, con certeza non o máis importante, mais, talvez, un dos máis representativos. Trataríase, por tanto, dun fenómeno fundamentalmente sintáctico, con importantes consecuencias directas na estilística da cláusula canto á colocación dos seus elementos e con relevantes repercusións na expresividade de determinadas unidades frásicas e até clausais. Podémola definir como a intercalación de unha ou máis palabras entre unha forma pronominal proclítica e o verbo, das cales, e salvando excepcións completamente minoritarias², polo

² Sen entrarmos a valorizar a (a)tonicidade do adverbio *non*, un dos elementos máis frecuentes neste tipo de estruturas xa desde as primeiras documentacións até á actualidade, existen algunhas mostras de elementos nas construcións con interpolación, que, pola súa natureza, son formas fonoloxicamente átonas. Tal é caso do exemplo a seguir, tirado dunha colección contemporánea de literatura tradicional, en que se rexistra unha variante da conxunción *nen*: *cálate já ó mullere / cálate ja te nẽi bejo* (CP, 162).

menos unha debe ser tónica, tal como se ve nas seguintes mostras, tiradas todas elas de textos dos séculos XIII-XIV:

1. (a) Depois que ll'a *Virgen Santa esto* disso (CSM, I, 68)
- (b) e que me perdone o prelado, por que me *non* dezemey como deuía (VFD 63; 1302, Ourense, OU)³
- (c) A que mi *a min meu amigo* filhou (LP, I, 379)
- (d) e con tod'esso ja vos *ren non* val (LP, I, 382)
- (e) a messagẽ que lle *Antenor* auýa dito (CT, 237)
- (f) çerto seia que nũca lle *aló* tornará (CT, 237)
- (g) e ontre las cousas que se *enna dita manda* contẽen, contensse en ella estas cláusulas (BC, 21; 1345, Compostela, CO)

A condición necesaria para que poida producirse a interpolación pronominal asenta, por tanto, na posición preverbal do clítico. Que o pronome vaia en próclise está en relación directa coas condicións que o obrigan a figurar nesa orde, como as alteracións da linearidade máis común no ámbito das funcións informativas, a presenza de elementos subordinantes etc. Corresponde, na verdade, a unha estruturación moi tradicional, abondosamente documentada na Idade Media en todo o tipo de textos escritos, xa se tratase de prosa, verso ou documentos notariais, que chegou no sistema lingüístico galego-portugués á lingua contemporánea. A pesar de que outras linguas e variedades romances coñeceron esta singularidade, cal o asturo-leonés, o español, o francés, o romeno ou o italiano, o certo é que o seu frecuente atestamento no período arcaico do noso idioma levou algúns investigadores a percibirna como unha das características da lingua antiga, como Melo (1985, 46), ou a sinalaren que se trata dun “giro típico del gallego-portugués”, segundo Riiho (1994, 244), en canto outros, igualmente inducidos pola frecuencia con que aparece no galego medieval, preferiron identificarla cunha forte marca de enxebriedade lingüística, conforme se deduce do exposto por Carré Alvarellos (1973, 12). E inclusive houbo quen dixo que se trata dun fenómeno exportado desde as variedades lingüísticas do oeste da península ibérica para as centrais, de acordo coa opinión de Chenery que cita Ramsden (1963, 139), aínda que sexa unha afirmación, a noso ver, arriscada de máis.

³ Para o caso dos exemplos provenientes dos documentos tabeliónicos, incluímos a referencia cronolóxica en que están datados e a localización xeográfica (se estiver debidamente indicada).

Presentemente, a pesar de que coñeceu un tratamento desigual nos estudos gramaticais tanto galegos como portugueses (cfr. Sánchez Rei, 1999, 73-85), é sentida en xeral como unha marca positiva de estilo, asociada comunmente a rexistros literarios (embora continúe a vigorar na oralidade popular sobre todo na fala de xente idosa) e á cal debe ser concedida certa preferencia na procura da calidade lingüística e na ansia do potenciamento dos trazos xenuínos do idioma (cfr. Freixeiro Mato, 2013, 383). Lémbrese aquí que xa en pleno século XIX o presbítero Saco Arce (1868, 162) non tiña dúbidas en afirmar que era moi “elegante” colocar entre o pronome e o verbo “alguna que outra palabra” e que LUGRÍS Freire (1931, 87-88), no primeiro cuartel do século XX, sostiña que o recurso da interpolación facía que a frase acabase gañando “en enxebreza”.

2.1. Orixes

Caso acudísemos ao latín e procurásemos nesta lingua equivalencias nas estruturas tratadas aquí, achamos, cando menos aparentemente, documentacións de secuencias sintácticas en que, dunha perspectiva puramente formal, parece estaren inseridos elementos entre a forma pronominal e o verbo:

2. (a) quae se *tam bene* vindicare possunt (TLL, II, 2105, 6)
- (b) ubi me *et melius et propius* audiant (TLL, II, 2116, 37)
- (c) ut valeas et, cum te *bene* confirmaris (TLL, II, 2114, 77)

Mais estas tres suxestivas cláusulas latinas que citamos como presumíbeis exemplos merecennos unha grande dose de cautela: así, por un lado, descoñecemos se esas construcións, empregadas nunha lingua cunha orde libre de palabras, puideron ser detectábeis non só nos rexistros gráficos, mais tamén na oralidade durante a vida do latín, aínda que todo parece sinalar que o desaparecemento do sistema casual, coa consecuente habilitación progresiva dos recursos preposicionais, modificou a liberdade de organización interna das unidades que integraban a cláusula e orientouse cara a uns parámetros máis ríxidos. Por outro lado, batemos coa dificultade de datarmos en que momento as formas pronominais hoxe átonas perderon o acento fonolóxico e, derivado disto, en que estadio da diacronía (proto)romance se pode definir a interpolación segundo fixemos máis arriba. Na época literaria latina vigoraba un acento de carácter melódico consistente nunha elevación da

voz, que iría evoluíndo para un dinámico ou de intensidade conforme se ía perdendo a distinción longa / breve no vocalismo e gañando relevancia funcional a oposición fechada / aberta (Väänänen, 1988, 73-75). Por volta do século III da nosa era, que corresponde lingüisticamente na Romanía ao latín tardío, é común xa entendermos o acento latino como un acento de intensidade no sentido en que se desenvolvería nos posteriores idiomas neolatinos. É asaz probábel que naquela altura se iniciase o desdobramento da clase pronominal en dúas series, a tónica e a átona, que nos seguintes séculos se daría consolidado, pois, segundo Lausberg (1981, 320), “a distinción entre os graus de acentuación vem já do latim vulgar”.

Sendo coherentes con isto, a lingua escrita na Galiza entre o período das invasións xermánicas e a etapa trobadoresca obedecería xa máis a modelos acentuais semirromances que a esquemas puramente latinos. Así as cousas, documentacións análogas ás de (2) non estarían isentas de as entendermos como exemplos galaicos de, cando menos, ‘protointerpolacións’. Tal é o caso da estrutura tirada do *Itinerarium Egeriae* (3a), presumiblemente escrito por unha persoa natural da Gallaecia tardorromana, ou aínda do exemplo proveniente da prosa tabeliónica medieval redixida en latín (3b), ambos datados nunha época en que, na opinión de Lausberg (1981, 320), xa se distinguía nos romances unha morfoloxía pronominal tónica face a unha átona:

3. (a) Hic autem locus, ubi se *montes* apariebant (tirado de Väänänen, 1988, 314)
- (b) tali conditione si Deus me *saluum atque incolumen de Ieros (olimitani) s partibus* reduxerit (COU, 16; 1127, Ourense, OU)

Admitindo, pois, a existencia de formas pronominais átonas no protorromance galaico e no galego antigo, convén referirmonos agora ás teorías que explican as estruturas con interpolación. Unha das primeiras explicacións apunta para a clásica teoría da énclise, segundo a cal os clíticos, como partículas átonas, se unirían ao primeiro elemento acentuado da frase. No entanto, unha boa parte das formas que exixen a colocación preverbal do pronome son fonoloxicamente átonas e, por tanto, a adxacencia do clítico a estas partículas non está condicionada polo feito de levaren acento, conforme se observa nos exemplos a seguir:

4. (a) *que* lle por el deró (MS, 86)
- (b) da herdade *que* se con elles sigen (BC, 30; 1360, Compostela, CO)

- (c) et *se* as non quiser, *que* as non dedes a persona poderosa (SM, 40; 1438, Mens, CO)
- (d) moy grã desonrra *que* lle Pares fezo en Greçia (CT 292)
- (e) E *se* o non quiseer con estas condições, que seja procurador Pascoal Rodrigues (VFD, 244; 1432, Ourense, OU)

Opinión de índole diferente é a que defende Ramsden (1963, 141-42), que estuda esta característica sintáctica no español medieval. Para el, o fenómeno débese á estreita unión funcional constituída polo verbo e o elemento interposto, provocando que a palabra interpolada entre en conflito coa unión funcional do pronome átono e o núcleo verbal. A orixe, en consecuencia, acha a súa explicación na analoxía e vén condicionada polo elemento que preceder o clítico, denominado por este investigador “exordium”. Deste modo o “exordium”, que exige do pronome ir antes do verbo, atrae para si a partícula átona, e o predicado verbal, por súa vez, obriga o elemento que logo se verá intercalado a se situar na disposición inmediatamente anterior ao verbo. As forzas operantes “exordium” + clítico, por unha parte, e forma interpolada + verbo, por outra, producirían que a construción máis habitual se alterase, isto é, o ‘exordium’ magnetiza para si o pronome e a forma interposta fica a anteceder o núcleo verbal⁴: *A casa*, se non a *quixeren comprar*, *véndeas cando puideres* → *A casa*, se a non *quixeren comprar*, *véndeas cando puideres*; *O presente* que el nos *enviou foi moi custoso* → *O presente* que nos el *enviou foi moi custoso* etc. Nótese, porén, que, se partirmos de o clítico ser un morfema ligado ao verbo, o vínculo fonético-sintáctico existente entre ambas as formas se debilita de maneira considerábel xustamente por eses potenciais elementos se interporen no medio, nomeadamente cando a construción alcanza notábeis niveis de complexidade (*vid. infra*):

5. (a) que me o *abbade que pelo tempo for e o conuento d’Oseyra* an de fazer en toda mía vida (VFD, 78; 1315, Oseira, OU)
- (b) segundo que se mays *largamente ena dita carta de dito* título contiña (VFD, 267; 1441, Ourense, OU)
- (c) Vós que vos *em vossos cantares meu / amigo* chamades (LP, I, 242)

⁴ De similar punto de vista é Figueiredo (1928, 180) cando, a comentar a interpolación do adverbio *não* afirma que “sendo incontestável, como adiante se verá, que as partículas *como*, *para*, *quando*, *porque*, *que* etc., determinam a próclise dos pronome pessoais, objectivos e terminativos, é natural e coerente que [...] não atraíam o *não*, mas sim o pronome”.

Postura diferente é a de Prieto Alonso (1986, 130-135), para o cal as causas da interpolación asentan na Regra de Movemento do clítico, desencadeada pola inversión do foco ou pola presenza dunha partícula que magnetice para si a forma pronominal átona. O elemento interposto é responsábel, por súa vez, do desllocamento do foco para esa colocación. Esta panorámica combina a encliticidade do pronome, aplicada en primeiro lugar, coa transposición do foco, que opera após se producir a anterior; caso de se non seguir esta orde, o resultado é “une construction sans Interpolation” (Prieto Alonso 1986, 134). En (6a) trasponse o foco precedendo o verbo e seguindo o pronome átono; no segundo caso de (6b) preséntase, primeiro, un foco invertido que imanta o clítico e, despois, outro foco trasladado interposto entre o pronome e o núcleo verbal; na cláusula de (6c) actuou a Regra de Inversión do foco sen operar anteriormente a éncrise:

6. (a) que lle *Santiago* fezera (MS, 214)
- (b) Et todo esto uos *eu* farey (CT, 258)
- (c) Senhor, ca nunca m’*escaecedes* (LP, I, 388)

Porén, a hipótese de Prieto Alonso encontra algunhas dificultades na identificación como focos desllocados daqueles elementos interpostos nesa posición, cal as exemplificacións que se ofrecen a seguir en (7), en que as formas inseridas ou son de diversa natureza gramatical ou forman un número elevado de máis para se poderen considerar constituíntes focalizados:

7. (a) Se m’*ora Deus gran ben fazer* quisesse (LP, I, 461)
- (b) que llj *o dito abbade dom Hanrrique e o convento deuandito* demandauã (HGP, 188; 1281, Baiona, PO)
- (c) *dineiros que lhe* Aluaro Martinz, cóónjgo que era aa sazô da dita igleia de Tuj, *era deuedor* (HGP, 292; 1411, Valença, MI)

Na nosa opinión, a hipótese de Ramsden parece ser a máis plausíbel, mais tórnase necesario matizármola coa visión de Prieto Alonso⁵. Neste sentido, xulgamos que o carácter proclítico do pronome vén dado, principalmente, pola atrac-

⁵ As opinións de Ramsden coinciden en xeral coas de Figueiredo (1928, 180) e tanto aquelas como estas son salientadas por Ogando (1980, 277-280), que tamén considera a supremacía da palabra que condiciona o clítico para a posición preverbal como a orixe máis verosímil destas estruturas sintácticas.

ción que exerce nel o elemento que axe como “exordium”, xa se trate dun foco invertido ou dunha palabra focalizada, xa dunha partícula que obrigue esa orde⁶:

8. (a) *No camynno* se meter foron (CSM, I, 565)
- (b) e *maravilla mui grande* vos eu direi (CSM, II, 112)
- (c) seu padre, Pedro Domingues, *que* lle nõ ficara auer mouil (HGP, 53; 1333, Compostela, CO)
- (d) E *nos* vos non devemos quitar nen tirar este aforamento (BC, 110; 1457, Compostela, CO)
- (e) quis *que* m’ynda non morreu / e a vós pesa *de* lh’eu querer bem (LP, I, 269)

Após o pronome preverbal, querendo salientar un determinado elemento, introduciríase unha palabra que en condicións normais debería preceder o verbo; unha vez que a unión existente entre este e o clítico que o antecede ficase alterada coa interposición dese elemento, particularmente un pronome persoal suxeito ou un adverbio, a fendedura iniciada por estas palabras non faría máis que se acrecentar, avanzando no sentido de incorporar como posibilidades de unidades intercaladas máis elementos tónicos que, por motivos estilístico-expresivos ou de ritmo (Ramsden, 1963, 140), favorecen tal disposición no interior da cláusula. Veremos máis abaixo que é xeralmente a lírica a respecto da prosa a que ofrece unha maior atestación de elementos inseridos entre o verbo e o pronome, factor que posibelmente estea relacionado coa expresividade e coas cadencias rítmicas.

2.2. Particularidades

Clasificar que tipos de elementos son capaces de se intercalaren entre o pronome e o verbo, tanto na época tardomedieval como nos nosos días, é labor non isento de certa complexidade que pode desenvolverse desde varios puntos de vista, aínda que, por simplificarmos esas hipóteses, talvez o máis sinxelo sexa falarmos de dúas orientacións principais: primeiramente, atendendo á análise de constituíntes sintácticos, habería que ponderar a atestación de (i) frases adverbiais, (ii) frases preposicionais, (iii) frases nominais, (iv) frases substantivas, (v) frases

⁶ Cfr. algúns exemplos modernos, recollidos en ILG (1995, II, 218-219), en que a estruturación da información parece ser a responsábel de que existan variacións na orde sintáctica: *Eu lle non podo* - *Eu non lle podo*; *por iso che eu digo* - *por iso che digo eu* - *por iso eu dígoche* - *por iso eu che digo* etc.

adxectivas, (vi) frases verbais, (vii) combinacións de varios elementos anteriores i-vi e (viii) cláusulas de diversa índole, as cales serían, de todo o conxunto de exemplificacións, as menos representativas. E en segundo lugar, concedendo atención non tanto aos tipos de unidades frásicas e clausais mais ás responsabilidades sintácticas que tales unidades son capaces de desenvolveren, teríamos de sinalar as consabidas funcións de suxeito, vocativo, aposición, complemento directo, complemento indirecto, complemento preposicional etc.⁷

Dado que o pronome átono é un morfema verbal que ocorre sempre a rodear o núcleo en éncise (que é tendencia xeral do galego nas cláusulas declarativas afirmativas) ou en próclise (que corresponde á posición condicionada por motivacións de índole pragmática e/ou morfosintáctica), a interpolación, do punto de vista gramatical, favorece a comparación formal da FV con frases do ámbito nominal, no sentido en que o artigo, ao ir en próclise relativamente ao núcleo, pode recibir tamén a intercalación de elementos que o afastan del (i.e., *A casa / A branca casa / A branca e grande casa / A branca, grande e fermosa casa* etc.). A este respecto, no entanto, tamén se deben ponderar as observacións de que (i) o artigo ten sempre esa posición como habitual, non marcada, ao paso que o pronome clítico aparece aí nunha colocación marcada; (ii) o emprego da interpolación é facultativo en canto o artigo ten sempre de ir antes do elemento nominal; e (iii) a interpolación favorece enormemente os recursos expresivos da lingua, mais non ten repercusións semánticas, cousa que nin sempre acontece coas construcións no ámbito nominal, en que pode haber, de feito, modificacións significativas (i.e., *Aquel pobre home / Aquel home pobre, Un simple funcionario / Un funcionario simple* etc.).

Partindo das tipoloxías de textos conservados da Idade Media antes de entrarmos na época que máis nos interesa, vira doada a afirmación de que é a lírica a modalidade en que se rexistran máis construcións sintácticas con interpolación, empregadas, en moitos casos, cal un recurso estilístico ou rítmico que dificilmente podería ter un reflexo real na fala da época dado o seu alto nivel de artificiosidade. A utilización que ás veces fan os autores medievais, a alteraren e a alternaren a disposición das palabras nos versos, convértese nun importante indicio do seu aproveitamento estilístico, tornando a interpolación nun recurso

⁷ Para unha clasificación do fenómeno na Idade Media, véxase Ogando (1980) e Sánchez Rei (1999: 112-119). A respecto dunha tipoloxización para a lingua contemporánea, véxase Álvarez e Xove (2002, 569-570) ou Freixeiro Mato (2006, II, 183-185).

de grande eficacia expresiva. Tal mestría aflora na seguinte cantiga dialogada de Johan Airas (LP, I, 388) ao repararmos na resposta que dá o poeta á súa *senhor* nos versos 4, 10 e 16:

9. –Meu amigo, quero-vos preguntar.
 –Preguntade, senhor, ca m'[é] én ben.
 –Non vos á mester de mi ren negar.
 –Nunca vos *eu, senhor*, negarei ren.
 –Tantos cantares, ¿por que fazedes?
 –Senhor, ca nu[n]ca mi escaecedes.
 –Preguntar-vos quero, por bóa fe.
 –Preguntade, ca ei én gran sabor.
 –Non mi neguedes ren, pois assi é.
 –Nunca vos *ren* negarei, mia senhor,
 –Tantos cantares, ¿por que fazedes?
 –Senhor, ca nu[n]ca mi escaecedes
 –Non vos pes de qual pregunta fez[er]
 –Non, senhor, ante volo gracirei,
 –Non m'*ar* neguedes o que vos disser.
 –Nunca vos *eu, senhor, ren* negarei,
 –Tantos cantares, ¿por que fazedes?
 –Senhor, ca nu[n]ca mi escaecedes
 –¿Este ben por mí [vol]o fazedes?
 –Por vós, mia senhor, que o valedes

No seu conxunto, as cantigas trobadorescas proporcionan un elevado e diverso corpus de exemplos. Porén, como era de esperar, a produtividade do recurso non se presenta de igual modo en cada unha delas: hai cantares que posúen abundante documentación, como un de Estevan Travanca (LP, I, 273-274), en que se detectan catro casos nunha única estrofe:

10. E sempre m'*en mal* acharei
 por que lh'*enton non* perdoei,
 ca, se lh'*eu* perdoass'ali,
 nunca s'*el* partira d'aqui

Ao paso, outras composicións, ás veces da mesma autoría que aquelas en que o fenómeno se rexistra nun considerábel número de casos, ora posúen un número reducido de exemplos, ora carecen deles. A modo de exemplo, poden confrontarse os cantares de Don Denis que comezan cos versos *Amiga, muit'a gram sazom* (LP, I, 179), *Nom chegou madr', o meu amigo* (LP, I, 200) ou *De que morredes, filha, a do corpo velido?* (LP, I, 191), en que non se documenta o fenómeno, coas cantigas compostas polo mesmo poeta que principian *Ai fals'amigu'e sem lealdade!* (LP, I, 175), *Nostro Senhor, ajades bom grado* (LP, I, 202) ou *Non sei como me salv'a mia senhor* (LP, I, 201), nas cales aparece o recurso con moita frecuencia. Ao mesmo tempo, houbo autores que, polo menos nos textos que se deron conservado, non utilizaron este tipo de ordenamentos con interpolación en ningunha das súas cantigas, como é o caso de Martin Codax (LP, II, 609-612) ou de Johan Zorro (LP, II, 571-575). Aliás, dentro dos versos de tema profano, singularízanse en liñas xerais as cantigas de amor relativamente a outras modalidades por posuíren unha exemplificación sensibelmente menor que a dos cantares de *escarnho* ou de *amigo*. Finalmente, cómpre dicirmos que o cancionero relixioso, as *Cantigas de Santa María*, aínda fornecendo unha notábel mostra das susoditas construcións, non dispón duns niveis de recursividade equivalentes aos dos versos de temática profana, circunstancia que talvez poida achar explicación no máis marcado carácter narrativo daqueles metros.

A prosa literaria, por súa vez, quizais pola menor importancia do ritmo, min-gua a potencialidade de uso da interpolación, aínda que isto non significa que se non ateste igualmente e, así, achamos interesantes mostras nos *Miragres Santiago* (MS), na *Crónica Troiana* (CT), na *Crónica de Santa María de Iria* (CSI) ou no *Tratado de Albeitaria* (TA), por exemplo. Canto aos textos tabeliónicos, merecen comentario singular: as primeiras documentacións notariais en galego proporcionan exemplificacións cunha artificiosidade e rendibilidade similares ás da prosa literaria, non proliferando en exceso o número de elementos que se insiren entre o clítico e o verbo. Este estado de cousas parece ir modificándose devagaríño ao transcorrer a época medieval, para, xa nos derradeiros anos do século XIV e durante a centuria seguinte, se poderen rexistrar casos, ao carón dos maioritariamente máis simples, en que as construcións con formas tónicas inseridas parecen ser estruturas que só vigoraron na práctica escrita (*vid. infra*).

Estreitamente vinculada ás documentacións tabeliónicas está a distancia lingüística entre a fala e a escrita na altura. Resulta xa habitual escoitarmos que o afastamento da lírica a respecto da oralidade da altura é unha realidade avalada polo artellamento expresivo daquela e por os autores utilizaren, antes que a súa propia variedade local ou idiolectal, unha coine máis ou menos común que só era rendíbel cando usada na expresión literaria⁸. Mais tamén se debe ter en conta que os textos notariais, coas súas fórmulas fixas relacionadas en moitos casos con tradicións de *scriptae*, cos seus adostos recursos expresivos e estilísticos e cos seus escribas de desigual (in)formación filolóxica, tampouco constitúen unha fonte fidedigna para nos achegarmos aos hábitos orais da época. A respecto da relación de proximidade entre a lingua oral e a escrita, convén notarmos que noutras linguas en que tamén se ten documentado a interpolación, como é o caso do español, lévase ponderado que se detecta máis en textos dialóxicos do que en narrativos, tal e como afirma Ramsden (1963, 138): “But before fact gives way to speculation I must draw attention to a final fact about that I believe has not been observed but which is perhaps significant: interpolation is more frequent in conversation than in narration”.

3. A INTERPOLACIÓN NA PASAXE DO GALEGO MEDIEVAL AO GALEGO MEDIO

Unha vez comentados algúns trazos da interpolación nos textos medievais, e antes de nos aproximarmos das súas características no solpor medieval, non está de máis lembrarmos aquí que a notábel mingua de textos condiciona termos unha visión fiábel do fenómeno por volta dos séculos xv e xvi. Isto, que, como se torna lóxico, tamén determina o estudo doutros trazos lingüísticos na altura, vira especialmente significativo ao corresponder a interpolación pronominal a unha disposición de elementos non obrigatoria no interior da cláusula, que deixa liberdade ao autor para se decantar polo seu uso ou non.

⁸ Porén, debemos ter en conta que unha autorizada opinión, como é a de Lapa (1977, 233), defende a proximidade entre a fala espontánea e a lingua en que se compuxeron as cantigas: “o artista dos Cancioneiros, humilde jogral por veces, tinha de empregar uma linguagem corrente, que falasse ao entendimento e ao coração. Contemplada a questão desta altura, é um verdadeiro absurdo dizer-se que a língua dos trovadores era artificial. Seria negar, com isso, toda a bela sinceridade e autenticidade do antigo lirismo galego-português”.

3.1. Continuidade do recurso

No entanto, a pesar deste estado de cousas, podemos citar varias características da interpolación que puidemos detectar nese tempo. O primeiro aspecto que queremos salientar é que o recurso continúa a ser empregado con total normalidade, moito embora haxa menos exemplarios polo que acabamos de comentar máis arriba. As ordes sintácticas con interpolación aparecen tanto en obras literarias como en textos non literarios, conforme se ve nos exemplos a seguir:

11. (a) –Este Ihesus que se *agora d'aquí* partira de vos (MS, 26)
- (b) –Se me *tu* nõ sáares eu te farey matar (MS, 36)
- (c) foi atormentado ennas grandes febres que lle *Deus* dou (CSI, 53)
- (d) porlos cornos, os quaes lle *logo* ficaron ennas mãos (CSI, 60)
- (e) seyscentos mrs. [...] queos *non* demandasen (DG, 143; 1431, Lugo, LU)
- (f) que o *nõ* possades fazer (HGP, 244; 1506, Pontevedra, PO)
- (g) que le *eu* debía (VFD, 225; 1519, Celanova, OU)
- (h) que bos nos *así* aforamos (VFD, 232; 1532, San Cloio, OU)
- (i) et gardeno que lle *non* ponan sella nen cousa (TA, 117)

Do punto de vista xeográfico, nada hai que nos faga pensar que o recurso coñecese unha irregular distribución rexional no dominio galego-portugués ou que puidese haber zonas en que fose imposible documentármola. Os textos así o queren indicar⁹: os documentos notariais editados por Maia (HGP), procedentes

⁹ Entramos así nos dominios da “dialectoloxía filolóxica” ou “dialectoloxía histórica”, definida por Plich (1988, 418) como a disciplina lingüística que centra “the change of regional variation in the time dimension”, isto é, a combinar o variacionismo territorial co cronolóxico. Con todo, sobre a fiabilidade dos textos medievais a respecto da pesquisa dialectolóxica, Mariño Paz (1998, 129) expón unhas atinadas observacións cando di que “os textos escritos rara vez son fontes idóneas para a análise da variación dialectal habida en determinados momentos do pasado, xa que a lingua escrita non se concibe nunca e en ningún lugar como unha simple transcripción do falar dos escritores ou do colectivo humano en que estes habitualmente se moven”. Neste sentido, sería interesante podermos investigar algún tipo de diversidade dialectal na época, dentro do complicado que viran xa as pesquisas dialectolóxicas sintácticas no presente e o pouco que se coñece da variación sintáctica se comparada con outras disciplinas lingüísticas: o estudo do variacionismo dialectal no ámbito da sintaxe foi un campo pouco tratado, e non unicamente no espazo lingüístico galego-portugués, conforme se deduce do exposto en Chambers e Trudgill (1994, 151) ou en Francis (1989, 41). No entanto, sería interesante repararmos en se a tendencia que parece darse na Galiza actual na detección das estruturas con interpolación para unha maior frecuencia no cuadrante suroccidental do país (cfr. ILG 1995, II, 218-219; Sánchez Rei, 1999, 216) posuía na época de que estamos a falar unha certa correspondencia xeográfica; para outros tipos

tanto da Galiza como do norte de Portugal, parecen demostrar esta impresión, ben como a distinta procedencia dos autores da *Crónica de Iria* (CSI), do *Tratado de Albeitaria* (TA) ou dos *Miragres de Santiago* (MS). A isto habería que acrecentar o feito de que en rexións actualmente pertencentes á administración leonesa mais, tanto na altura como hoxe, de fala galega, tamén se atestaba o fenómeno, cando menos en determinadas tipoloxías de textos, como os notariais; os seguintes exemplos, provenientes do cartulario de Santa María de Carracedo, conteñen mostras dos séculos XIII-XVI¹⁰:

12. (a) asy como *a nos* tiniamos astaqui (MC, II; 1275, Carracedo, LE)
- (b) por moitos benes *quelle nos* fecemos (MC, II; 1277, Carracedo, LE)
- (c) todas las cousas que le *eu* mando (MC, II; 1285, Carracedo, LE)
- (d) ditos maravedises [...], que llos *non* avemos a pagar [...]. Que fiquen as ditas casas al monasterio, livres e desenvayadas, e en bon paramento, e que llas *non* podades vender nen enajenar (MC, II; 1395, Vilafranca, LE)
- (f) Nostro lugar de Pereyra, según que o *vos ora* trayedes e semple andou (MC, II, 230; 1405, Berzo, LE)

Con tales datos á vista, a vixencia deste tipo de estruturas parece manterse e tanto é así que nos textos notariais fortemente hibridizados co español ou case redixidos nesta lingua, algúns deles datados xa nos finais do século XV e nos primordios da seguinte centuria e cunhas solucións inxustificábeis polo percurso evolutivo do galego (i.e., *contyene, dichas, en el dicho, la qual, les pongo, luego, mi nombre, no visto nj dado nj contado* etc.), poden acharse, igualmente, mostras en que se detectan estruturas con interpolación, segundo ilustran os seguintes exemplos:

de variación, cal a de xénero, de idade, de adscrición social etc., non temos, lamentabelmente, datos ao respecto na actualidade.

¹⁰ Os textos desta edición, porén, presentan certas particularidades lingüísticas e ecdóticas, que, se ben que nos fai contemplármolos con certa cautela, non impiden, no entanto, podermos detectar exemplos fiábeis de interpolación. Así, en primeiro lugar, algúns destes documentos posúen un alto nivel de hibridación co español e varios deles reproducen fenómenos típicos das falas asturo-leonesas (*ye* 'é', *you* 'eu' etc.), sen deixarmos de mencionar aqueles que están redixidos practicamente en castelán (cfr.: *quantas casas e heredamientos an en Villafranca e nos otros mios lugares de Berez, de qualquier personas que las ellos ayan*, MC, II, 25; 1281, Carracedo, LE). E en segundo lugar, canto a cuestións de lectura dos orixinais, certas interpretacións do editor parecen asaz discutíbeis (*fiz seellar de mio selllo el otra carta*, MC, II, 21; 1280, Carracedo, LE; *disseon a este homes sobreditos*, MC, II, 23; 1280, Carracedo, LE; *roguey a Pedro Aparacio, notario publico de Cacavellos, que escriviese esta carta, e que posies en ella seu sinal*, MC, II, 27; 1281, Cacabelos, LE etc.).

13. (a) qual quier que las *non* quiser conprir (VFD, 595; 1482, Ourense, OU)
- (b) E non avedes de vender, sopenorar nen concanbiar esto que vos *assí* aforamos a otra personna algunna (BC, 138; 1503, Compostela, CO)
- (c) E non avedes de beender, sopenorar nin concanbiar esto que vos *assí* aforo a otra persona alguna (BC, 140; 1504, Compostela, CO)
- (d) e que las *no* pueda alugar ni alquilar sin consentimiento (BC, 143; 1516, Compostela, CO)
- (e) conben a saber que vos *asy* bendo aquela mjna casa (DG, 165; 1516, Pontedeume, CO).

Do mesmo modo, continuando a falar de mestura de linguas, tamén no cacioneiro galego-castelán se observa que continúa a se empregar o recurso, aínda que cunha frecuencia de aparecemento ben menor do que na lírica galego-portuguesa, e non unicamente polo número inferior de poesías conservadas, mais talvez pola forte hibridación que caracteriza lingüisticamente eses textos. Neste sentido, dada a enorme recorrencia do fenómeno nos metros dos trovadores, non se pode desbotar que o uso da interpolación nesta tipoloxía de textos veña dado para dotar de “galeguidade” uns versos redixidos nunha variedade grandemente anfibia, segundo se atesta nas mostras seguintes:

14. (a) He trocado mi ventura / como *vos ora* direi (CGC, 101)
- (b) que, depois que *vos non* vi, / todo ben, toda folgura / e todo prazer perdi (CGC, 120)
- (c) por *vos sempre* obedecer / eles non çessan chorando (CGC, 125)
- (d) Triste soy por la partida / que *se ora de aqui* parte (CGC, 177)
- (e) depois que *vos eu* sé, / sofro én mortal / dolor si *vos non* vir (CGC, 180)
- (f) En ti tengo yo la morte / sin contenda / si *me non* val tu vondat (CGC, 253)

3.2. Cronoloxía, complexidade e tipoloxía de textos

A interpolación, por tanto, continúa a se detectar nos textos de que dispomos, mais, neste sentido, as súas localizacións cronolóxicas deben terse en conta, sobre todo nos textos tabeliónicos, pois, conforme foi aflorado máis arriba, certos

exemplos de relativa complexidade canto ao número de elementos interpostos van documentarse, principalmente, na Idade Media tardía, como é o caso das seguintes mostras:

15. (a) *pera que os él et o dito Diego Afonso dese* (VFD, 639; 1438, Ourense, OU)
- (b) *aynda que lle o señor endeantado de Galisia mandase*, ata que o *primeiramente* fosse a saber (VFD, 500; 1441, Ourense, OU)
- (c) *por quanto lle o dito procurador en este dia aposo* (VFD, 664; 1458, Ourense, OU)
- (d) *proueytos que lle Deus nos dictos casaaes e suas lauras e perteeças der* (HGP, 263; 1454, Maia, DOU)

Talvez sexa posíbel que nos casos máis complexos de interpolacións axise como influencia o latín, xa que unha das características sintácticas desta lingua asenta na súa estrutura envolvente, rexida por un sistema de desinencias que posibilitaban que non houbese, xeralmente, unha orde de palabras fixa. Mais como contraargumento ao respecto contamos coa distancia cronolóxica, pois os exemplos máis barrocos de interpolación, do punto de vista dos constituíntes, proliferan nomeadamente en épocas en que a influencia da tradición escrita latina xa deixara de operar.

A noso ver, parece paradoxal que unha relativa maior complexidade canto aos elementos intercalados, deixando de parte os metros dos trobadores, se rexistre nomeadamente en textos non literarios, xustamente na antesala da noite literaria, sociocultural e política que se avexiñaba á Galiza. Nalgunhas ocasións, o nivel de artificiosidade con que o notario escribe dá mostras de superar as propias capacidades gramaticais do autor, segundo parece deducirse do exemplo (16a), en que o dativo de terceira persoa singular se documenta desnecesariamente repetido. Ao mesmo tempo, a prosa notarial da baixa Idade Media tamén nos proporciona a estrutura de desmesurado barroquismo recollida en (16b), proveniente do traballo de Martins (1994); o exemplo, datado en finais do século XIV, levou esta investigadora a afirmar atinadamente que, a pesar de corresponder a un caso excepcional, parece non haber limitacións gramaticais “relativamente ao número de constituíntes interpolábeis” (Martins 1994, I, 182):

16. (a) *que lle os do castello e Gonçaluo da Beiga et seus homes do dito castello lle astragaran* (VFD, 584; 1458, Ourense, OU)

- (b) *por as sobreditas vinha e oliual e câpo e mato que lhys* assy os sobreditos Prior e Raçoeiros ã nome da dita Eigreja de Sam Bertholameu escambhadas e pela guisa que suso dito he e declarado ã escambho dadas e outorgadas *auyã*. (tirado de Martins 1994, I, 181)

Mais a partir destes anos van esmorecendo esas complexas construcións, para, nos tempos posteriores, se documentaren mostras que, con bastante probabilidade, fosen mellores aproximacións á lingua oral, en que as palabras interpostas atinxían unha cifra máxima de dúas ou tres unidades, conforme xa levamos salientado (cfr. Sánchez Rei, 2000). Tal estado de cousas transloce nos derradeiros anos da época medieval: o texto dos *Miragres de Santiago*, poñamos por caso, que foi escrito no primeiro cuartel do xv presumibelmente por tres mans, preludia o devir posterior das construcións aquí tratadas, pois a maior rendibilidade destas vén definida pola inserción predominante de unha ou dúas palabras, aínda que non se debe obviar que se trata dunha obra en prosa e que por isto, en xeral, posúe menos recursividade ao respecto do que a lírica. A *Crónica de Santa María de Íria*, redixida na segunda metade dese mesmo século, harmoniza no elementar co anterior texto no sentido en que non se detectan moitos casos de interpolación, dos cales os máis frecuentes responden á inserción de un só elemento, do tipo *non, así* etc., e o máis complexo a unha frase preposicional (i.e., *que lle* porla graça de Deus *fora encomendado*, CSI, 86).

Situación parecida, aínda que con algunhas diverxencias, é a do *Tratado de Albeitaria*, escrito nos inicios do século xv: mantendo en liñas xerais as tendencias apuntadas para os textos anteriores (isto é, unha atestación menos frecuente do que no séculos XIII e XIV e unha certa simplificación da diversidade e complexidade de elementos interpolados), documenta, porén, mostras de interese que parecen singularizalo a respecto dos textos anteriores:

17. (a) Et a rrogo de huun meu amigo, que se *en esto* delleitaua (TA, 57)
- (b) et quanto no começo lle *meos mal* fezeren no freeo, tanto adeante mellor sofrera (TA, 67)
- (c) Et se o *por ventura* y firise fillarya o temor (TA, 69)
- (d) solldadas as chagas de que lle *os dentes* tiraron, metan lle o freño (TA, 71)
- (e) porque seo *por llongo tenpo* lleixasen folgar fariase prjiçoso (TA, 73)
- (f) da qual danadura se se *por negregencya do alueiter non* tallar a huña como ia de suso dixe (TA, 153).

Como quer que sexa, en confronto con estas tres obras, a *Crónica Troiana*, aínda que datada no século XIV, presenta unha exemplificación de tales ordenamentos morfosintácticos sensibelmente máis complexa e variada, ao mesmo tempo que moito máis frecuente:

18. (a) Agora diz o conto que os gregos ouuerō grā pesar, quando lles *Ércoles et Jaasón* contarō a grā desonrra (CT, 215)
- (b) Estonçe lle disso Ércoles que dezía ben et que lle *nō* podía dizer nē fazer cousa que lle *mays* gradescesse (CT, 216)
- (c) Sabede que se lles *algũ pôto mays* tardara, que alý forā todos mortos (CT, 221)
- (d) ca logo lles *y essa uegada* matou hũ sobriño (CT, 224)
- (e) nō uos leyxarey cousa que uos *todo nō* diga (CT, 237)
- (f) Et a todos dysso quanto lle *en Grecia* auẽo (CT, 240)
- (g) nō queyrā os déoses sofrer que sse *os gregos assý senpre de nós* rrían (CT, 244)
- (h) Ca se o *eu agora* nō quisesse fazer, todo uosso prazer, ben ueio que me *nō* ha mester [...] Et aýnda que me *eu defender* queyra, nō poderey (CT, 259)

Por outra parte, hai textos tabeliónicos que parecen evidenciar a existencia de determinadas tradicións de *scriptae*, sobre todo se fixermos fincapé no carácter formulístico dalgunhas estruturas con interpolación pronominal, reiteradas, total ou parcialmente, en determinadas coleccións documentais. Tal é o que acontece co tombo de San Bieito do Campo, datado entre 1345 e 1516, nomeadamente nas partes protocolares dos instrumentos, pola acusada recorrencia de expresións fixas:

19. (a) con todo meu siso e memoria *qual me Deus dou* (BC, 21; 1345, Compostela, CO)
- (b) con todo meu siso e entendemento e acordo, *qual me Deus dou* (BC, 24; 1347, Compostela, CO)
- (c) con todo meu siso e entendemento *qual me Deus dou* (BC, 26; 1353, Compostela, CO)
- (d) con todo meu siso e entendemento *que me Deus dou* (BC, 35; 1372 Compostela, CO)
- (e) con todo meu siso e entendemento conprido, *qual me Deus dou* (BC, 46-47; 1407, Compostela, CO)
- (f) con todo meu siso e entendemento, *qual me Deus dou* (BC, 59-60; 1431 Compostela, CO)

Falarmos de partes protocolares leva a subliñarmos certas estruturas en que, nalgúñas seccións do documento, aparecen exemplos de interpolación, mantendo así a práctica anterior nestes séculos xv e xvi. Vira bastante probábel que en tales casos, con independencia da vixencia que o fenómeno puidese ter na oralidade da época, esteamos perante mostras fixadas polas características textuais deste tipo de obras:

20. (a) Et qual das partes contra esto for *e o non* complir segundo dito he, page por pena (SM, 30; 1418, Mens, CO)
- (b) Et a qual de nós partes contra esto pasar *et o non* conprir, peyte á outra parte (SM, 43; 1447, Mens, CO)
- (c) E qual de nos partes contra esto vier *e o así non* tener e conprir, peite por pena aa outra parte (BC, 86; 1456, Compostela, CO)
- (d) qual quer de nos que a esto pasar *e o nō* conpryr e gardar que perda de pena quinentos mrs. (HGP, 119; 1474, Chantada, LU)
- (e) E qual de nos as ditas partes que contra esto for ou pasar *e o asy non* conprir e agoardar, que peyte de pena á parte (VFD, 187; 1484, Ourense, OU)
- (f) E qual quer de nos as ditas partes que contra esto for ou pasar *et o asy non* teuer et comprjr et aguardar outorgamos que pague (HGP, 244; 1506, Pontevedra, PO).
- (g) perlos bēes do dito mosteiro, que *vos pera ello* obligamos (SM, 39; 1438, Mens, CO)
- (h) perlos bees do dito mosteiro, que *vos pera elo* obligamos; o qual dito foro que uos así fazemos das cousas sobreditas (SM, 45; 1447, Mens, CO)
- (i) porlos bees do dito mosteiro, que *vos pera ello* obligamos. O qual dito foro que vos así fazemos das sobreditas cousas (SM, 53; 1464, Mens, CO)

3.3. Condicionantes da próclise

Máis un aspecto que hai que comentar aquí é o protagonizado agora polas palabras que exixían da forma pronominal ir precedendo o verbo. Deixando de parte alteracións na orde de elementos con consecuencias na disposición dos clíticos, no galego medieval documéntanse formas que posúen a capacidade de situaren o pronome antes do predicado verbal, das cales algunhas foron sendo preteridas

precisamente no pasar do idioma antigo ao seu estadio medio, isto é, nos séculos tardomedievais en que se centra a nosa pesquisa. Non temos, de momento, datos estatísticos de conxunto que digan respecto ao proceso que levou a que certos “exordia”, na terminoloxía de Ramsden, fosen sendo abandonados como formas capaces de atraeren o clítico preverbal: referímonos á conxunción *e* ou *et*, ao adverbio *u*, ás locucións do tipo *como quer que*, *u quer que*, á conxunción *pero* xustificando a posición preverbal do pronome átono, á conxunción *ca* e algúns outros que se poderían citar aquí. Mais o que si se aprecia nos textos é como estes elementos van lentamente deixando de se detectar como condicionantes da posición proclítica do pronome, o cal supón unha perda notábel de formas con tales capacidades. Eis algúns exemplos ao respecto provenientes dos séculos XIII e XIV:

21. (a) *ca* lle non quis eno don falir (CSM, I, 162)
- (b) *E* m’end’ora pagaria! (LP, I, 243)
- (c) *hu quer que* o ella auia ou ouesse (HGP, 222; 1302, Tebra, PO)
- (d) *per u quer que* as nos ayamos (HGP, 74; 1278, Temes, LU)
- (f) *pero* m’ela non fez ben (LP, I, 475)
- (g) *pero* vos ledo semelho (LP, I, 76)

En confronto, nin no *Tratado de Albeitaria* nin nos *Miragres de Santiago* nin na *Crónica de Santa María de Íria*, por exemplo, aparece ningún caso de interpolación en que o elemento que imanta o pronome corresponda a unha conxunción *e* ou *pero*¹¹. Nótese neste sentido que, forzando sobremaneira as nosas marxes cronolóxicas en varios séculos, talvez interese subliñarmos aquí que algúns destes elementos voltarían a se empregar nas estruturas con interpolación no primeiro cuartel do século XX, coincidindo cunha época en que as escritoras e os escritores

¹¹ Isto non implica, con todo, que non se poida omitir a partícula subordinante que rexe a colocación preverbal en certos contextos, o que, en aparencia, podería dar a impresión de que o nexos copulativo se comportaría como o “exordium”, tal e como aparece noutros textos medievais e até nos propios *Miragres de Santiago*: *que alguas personas engeptavan et* [que] *a non tomar querían* (VFD, 341; 1435, Ourense, OU); *per que restituísen os ditos bees aos visiños da dita cibdade e* [que] *lles non fesesen agráveo e que os demandasén por dereito e* [que] *os non desapoderasen de seus bees* (VFD, 492; 1438, Ourense, OU); *Pezcoche que me liúres cō todos estes yrmaños que te chamã et* [que] *se a ti encomēdan* (MS, 184) etc. Por súa vez, *pero* documéntase no texto de MS xustificando a próclise, mais non en estruturas con interpolación: *Pero lle diso* (MS, 233) etc.

procuraron a enxebriedade lingüística, ás veces mesmo a incorreren en construcións de dubidosa gramaticalidade, conforme aparece nos exemplos a seguir:

22. (a) Viano tumbado e todo encollido como medio morto, *pro lle non dixeron nada* (MR, 32)
 (b) *E se non pode dubidar da seriedade da vila* (P, 174)
 (c) *e se non astrevía a dicir “non quero voltare á compañía dos meus clásicos” [...]* (D, 81)

3.4. Os elementos interpolados

Unha outra cuestión que cómpre apuntarmos, na liña do que acabamos de comentar, reside na natureza gramatical dos elementos inseridos entre o clítico e verbo. En harmonía coa praxe xeral da época trobadoresca (cfr. Sánchez Rei, 1999, 112-122), os exemplos máis frecuentes durante os séculos xv e xvi continúan a ser a intercalación do adverbio de negación *non* ou un pronome tónico suxeito. Na época anterior (ss. xiii-xiv) podían detectarse outros elementos con relativa frecuencia, tales como as aposicións, os vocativos, as formas adverbiais tipicamente medievais *y*, *én(de)*, de significado pronominal *al* ou intensiva *ar* ~ *er*, *per*¹² etc., segundo verifican as seguintes mostras:

23. (a) *que o y auya* (HGP, 56; 1344, Compostela, CO)
 (b) *Se lh'al disser* (LP, I, 111)
 (c) *nen mi ar veestes vós dizer* (LP, I, 281)
 (d) *mui ben llo per ouv'aly gualardôado* (CSM, II, 54)

Mais no período de tempo en que centramos a nosa análise, non se podendo, no entanto, negar a súa documentación, hai que ponderar os seguintes aspectos: (i) ou ben desaparecen totalmente dalgunhas obras, como *al*, *ar* ou *er*, que non se atestan, por exemplo, nin no *Tratado de Albeitaria* nin na *Crónica de Santa María de Íria* nin no *Cancioneiro galego-castelán*; (ii) ou ben minguan considerabelmente a súa frecuencia de aparecemento, pois *én* ou *ende* figura nun só caso na *Crónica de Santa María de Íria*, mais en ningún exemplo no *Tratado de Albeitaria* nin

¹² Algunhas delas aínda persisten, porén, no portugués clásico do século xvi, como nas obras de Gil Vicente: *Não se pode i al fazer* (TGV, 49); *que lhe dizias tu er então?* (TGV, 124) etc.

no *Cancioneiro galego-castelán*, ao paso que *y* ou *i* non se documenta na *Crónica*, aínda que aparece en tres ocasións no *Tratado* e unha vez no *Cancioneiro*:

24. (a) et alli se reparava con muitas ajudas que lle *ende* fazian (CSI, 57)
- (b) Et se o por ventura *y* frise fillarya o temor espanto (TA, 69)
- (c) no ventre do Cauallo en quanto se *y* pode deteer (TA, 105)
- (d) prmeiramente digamos da seda que se *y* faz (TA, 145)
- (d) por ende a ponno en as suas manos / que a *i* criou (CGC, 294)

En congruencia co sinalado máis arriba, non está de máis notarmos aquí, aliás, que as intercalacións de *non* e do pronome suxeito continúan a ser nos tempos actuais, dentro do pouco rendíbel que resulta a interpolación no seu conxunto, unhas das que máis recursividade presentan en calquera rexistro da lingua, ben os da oralidade, ben os da escrita: as fontes documentais contemporáneas que se poderían citar aquí como exemplificación ao respecto, isto é, o ALGa (ILG, 1995), gramáticas de variedades lingüísticas locais, etnotextos dialectais e obras literarias testemuñan eses usos; algunhas destas, como os textos de Otero Pedrayo (*Devalar, Pelerinaxes, O fidalgo e a noite* etc.), rexistran o adverbio *non* como a única palabra atestada en tales estruturas¹³.

O que pode virar rechamante, confrontando a fenomenoloxía da interpolación nos séculos XIII-XIV coa da etapa tardomedieval e até coa da Idade Moderna, talvez non sexa tanto a diminución da diversidade de elementos capaces de se situaren entre o pronome e o verbo, mais a frecuente utilización do recurso polos autores medievais. A mudanza que se manifesta dun estadio cronolóxico a outro debe ter sido común tanto na Galiza como en Portugal, a xulgar polos textos lusitanos que manexamos, pois se o fenómeno estivese tan vivo como en tempos pretéritos posuiría unha documentación máis abundante da que ten nas obras dos séculos XVI-XVII. Mais a interpolación, cos datos con que contamos, parece comezar na época tardomedieval o seu progresivo esmorecemento, que atinxe a actualidade, caracterizándoa por unha irregular e a cada paso menor frecuencia de uso. O teatro de Gil Vicente, poñamos por caso, escrito nunha lingua con

¹³ Paralelamente, gramáticas galegas e portuguesas adoitan salientar o uso maioritario neste tipo de construcións do adverbio *non* ou *não* (cfr. Sánchez Rei 1999, 73-85). En ambos os países, por outra parte, son habitualmente consideradas na literatura especializada como un trazo máis propio, aínda que non exclusivo, da linguaxe literaria.

importantes conexións coa oralidade popular, proporciona mostras de interpolacións, mais cun nivel de complexidade ben diferente ás estruturas de había apenas dous séculos¹⁴, segundo atestan as seguintes mostras:

25. (a) Ó diabo que t' *eu* recomendo (TGV, 57)
- (b) Cego seja quem m' *isto* faz (TGV, 80)
- (c) Já o *eu lá* ouvi dizer (TGV, 128)
- (d) Deve-te lá ir co'ela / como m' *a mi* vai (TGV, 250)
- (e) Já me *tu a mi* parecez bem (TGV, 253)

E, de acordo con Martins (1994, I, 566), a casuística máis rendíbel nas estruturas con interpolación durante o período clásico da lingua na outra marxe do Miño continúa a ser o adverbio *não*, forma que comeza a se tornar a única posíbel por volta do século XVII: con anterioridade a esta centuria, e seguindo aquí o exposto por Martins, as obras de Damião de Góis (1502-1574), Mendes Pinto (1510-1583), Camões (1524/5-1580) ou Diogo do Couto (1542-1616), por exemplo, proporcionan casos en que se rexistran outras recorrencias, en canto que nos escritos de António Vieira (1608-1697), Verney (1713-1792), Almeida Garret (1799-1854) ou Alexandre Herculano (1810-1877) só se atesta a citada forma adverbial. Deste modo, nun clásico como Camões aparecen exemplos como *se me vós não dais a mão* (DC, 96), e, en confronto, nun romance do XIX, cal *O primo Bazílio*, de Eça de Queiroz, documéntase un cuantioso número de mostras unicamente co susodito adverbio intercalado:

26. (a) Desde que o *não* tem está mona que se vê (PB, 95)
- (b) Mas se já em Lisboa se *não* podia fazer nada (PB, 105)
- (c) Havia semanas que a *não* via (PB, 154)
- (d) Eu espero que aquele vadio se *não* demore muito (PB, 277)

¹⁴ Para a situación dos clíticos nas obras de Gil Vicente, véxase o traballo de Martins (2011, 94), en que a autora sinala que os “elementos interpolados são frequentemente o advérbio de negação *não* (interpolação que o padrão europeu ainda hoje permite), os pronomes pessoais sujeito e outros elementos deícticos, palavras negativas, sujeitos não pronominais e, mais raramente, complementos verbais antepostos”. Por outro lado, aínda en escritos notariais da outra ribeira do Miño datados no século XVI se documentan, se ben que excepcionalmente, casos de interpolación dunha notábel complexidade, como este exemplo datado en 1540: *de quem quer que lhe* sobre elle e parte delle e sobre as ditas casas e qualquer cousa delas algũ embargo ou empedimento *puser* (tirado de Martins, 1994, I, 181).

No entanto, cómpre preguntármonos se a relativa sistematicidade con que aparece nos textos iniciais do Medievo non se trataría dunha utilización rendíbel tanto que propia da expresión escrita, e se a súa equivalencia no rexistro oral non estaría máis próxima da praxe con que se documenta no período que acabamos de ver. Os desiguais niveis de proporcionalidade que presenta nos textos arcaicos, a súa maior ou menor frecuencia en virtude da tipoloxía da obra en que se atesta ou, tamén, a recorrencia e suceso de diversas e excesivamente barrocas construcións rexistradas na prosa tabeliónica queren fortalecer esta hipótese.

3.5. As posíbeis causas do esmorecemento

Ao fío do que levamos comentado, van ser os séculos xv e xvi os que coñezan os primeiros indicios de que as estruturas sintácticas con interpolación comezan o seu devalar, que se acentuará durante a Idade Moderna e que continuará a avanzar até á actualidade, segundo expuxemos hai algún tempo (cfr. Sánchez Rei, 2000). Cómpre agora, pois, procurarmos algunha causa para esa perda de presenza na lingua escrita da época, para o que parece necesario distinguir-mos entre os motivos internos e as causas externas. Os que máis nos interesan neste momento son aqueles, cuxa primeira formulación asenta no carácter duplamente marcado da interpolación pronominal: por un lado, temos que a próclise responde á colocación do pronome condicionada, de forma que as linearidades máis comúns, segundo foi exposto máis arriba, se identifican coa *énclise*; por outro lado, as construcións con interpolación alternan na FV ao lado doutras homólogas en que se non practica este recurso, sen haber mudanza no plano semántico ou sintáctico (non así no informativo), como se ve nos seguintes exemplos:

27. (a) Nunca che *eu* falei dese modo
- (b) Nunca eu che falei dese modo
- (c) Nunca che *dese modo* falei eu
- (d) Eu nunca che falei dese modo
- (e) Eu dese modo nunca che falei etc.

A segunda explicación deriva directamente da anterior, pois é preciso termos presente que é unha orde de carácter facultativo que posibilita diversas estruturacións, como fica claro con repararmos nalgúns exemplos da oralidade actuais (cfr. ILG, 1995, II, 218-219). Iso quere dicir que depende da vontade expresiva da persoa falante, do autor ou da autora, e non dunha regra ríxida de disposición de elementos na cláusula. Os utentes do idioma parece térense decantado por posibilidades de emprego secundarizando a interpolación, que ficou marxinalizada e cun uso restrinxido; preferiron que o pronome átono escollese, aínda que nin sempre, unha colocación inmediatamente anterior ao verbo. Consciente ou inconscientemente, foi decidido que os clíticos, como morfemas verbais, debían estar de preferencia próximos do seu núcleo e non afastados del por elementos interpostos, o que certamente vira máis lóxico.

Canto aos factores externos, apuntan nomeadamente para o español, pois non debemos obviar que este idioma é o protagonista da presión lingüística sufrida polo galego. Con todo, preferimos acudir a esta explicación non nos séculos tardomedievais, mais nos correspondentes á Idade Moderna e á Idade Contemporánea (cfr. Sánchez Rei, 2000). No momento en que comeza o proceso de colonización do país por parte de axentes foráneos ten tamén inicio o subsecuente conflito lingüístico e o idioma exportado para a Galiza e con que se acomete o tal proceso non é outro que o español, que, segundo Sánchez Lancis (1993, 326), coñeceu as estruturas con interpolación no século XII para as esquecer por volta do XV. De aí que sexa lóxico pensarmos, cando menos, que unha parte da responsabilidade no esvaecemento parcial deste tipo de construcións sintácticas sexa atribuíbel a esa lingua, sobre todo a partir do século XV en adiante; preguntémonos que acontecería se o español as perpetuase até á actualidade: sufrirían un retroceso como o que se evidencia ao confrontarmos o galego antigo co dos nosos días? En todo o caso, coidamos, como se indicou anteriormente, que esta causa cobrou ben máis importancia non nos séculos en que foi centrado este estudo, mais en épocas posteriores, as correspondentes á do Galego Medio e Contemporáneo.

4. CONCLUSIÓN

En síntese, durante os séculos XV e XVI van detectándose xa algunhas características que van identificar o coñecido como Galego Medio e en certa medida tamén

a lingua da Época Contemporánea no tocante á interpolación pronominal. Relativamente a esta, e a pesar de que continúa a se documentar, en xeral, ao longo e largo do país, asistimos a unha simplificación dos elementos con capacidade para xustificaren a próclise do pronome, o que acabou por coincidir a grandes trazos coas condicións de próclise nos séculos XVI-XVIII nos casos de intercalación de formas entre o pronome e o verbo. Tamén se fai evidente que o número e a diversidade de elementos inseridos sofre unha notábel redución, aproximándose así das documentacións de que dispomos en séculos posteriores.

As causas desa mudanza parecen apuntar cara ao carácter marcado da próclise no galego e á circunstancia de que a interpolación sería neste caso unha estrutura duplamente sinalada por existiren outras posibilidades de ordenamentos morfosintácticos sen alteracións semánticas. E repárese, igualmente, en que a interpolación corresponde a unha linearidade facultativa, que permite total liberdade ao colectivo de falantes para se decantar polo seu uso ou para o desbotar. Outras explicacións, como a influencia do español, sen poderen ser completamente obviadas, parecen máis evidentes nos séculos posteriores que nos tardomedievais en que se centrou o presente traballo.

Finalmente, non queremos concluír estas palabras sen facermos mención ao grande potencial expresivo que posúe a interpolación desde unha perspectiva actual na procura dunha lingua de calidade. Conforme levan salientado algúns autores xa desde o século XIX, exemplifica unha construción identificada cun alto nivel de autenticidade lingüística, presentemente idiosincrática do galego. Por iso a súa práctica en rexistros formais, que harmoniza enormemente co galego popular-coloquial de moitas persoas de idade no cal aínda continúan a se detectar tales estruturas con relativa facilidade, eríxese nun eficaz recurso de barreira face á confluencia na sintaxe co español, idioma que hoxe non posúe este tipo de construcións. Apropriadonos das impresións de Manuel García Blanco contidas no seu opúsculo *Consideraciones sobre la decadencia y rehabilitación de la lengua gallega* de 1912 (cfr. Sanmartín Rei 2012), non empreguemos un galego isento de “sus giros y modismos más peculiares, más típicos”, mais, antes ben, aproveitemos ese manancial estilístico-expresivo tradicional, de que a interpolación vira un bo exemplo ao respecto, para alicerzarmos un modelo lingüístico digno e de calidade, realmente comprometido co futuro do idioma.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ÁLVAREZ, R.; X. XOVE (2002): *Gramática da Lingua Galega*, Vigo, Galaxia.
- ARIAS, B.; C. NOIA (eds.) (2011): *Historia da Santa Igrexa de Iria. Manuscrito galego do século XVIII*, Vigo, Universidade de Vigo.
- CARRÉ ALVARELLOS, L. (1973): *El idioma gallego en la Edad Media*, Vigo, Artes Gráficas Galicia.
- CHAMBERS, J. K.; P. TRUDGILL (1994): *La dialectología*, Barcelona, Visor.
- FERREIRO, M. (1999) [1995]: *Gramática histórica galega*. Vol. I. *Morfosintaxe*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- FIGUEIREDO, C. de (1928): *O Problema da Colocação dos Pronomes*, Lisboa, Livraria Clássica Editora.
- FRANCIS, W. N. (1989) [1983]: *Dialectology. An Introduction*, London, Longman.
- FREIXEIRO MATO, X. R. (2006) [2000]: *Gramática da Lingua Galega*. Vol. II. *Morfosintaxe*, Vigo, A Nosa Terra.
- FREIXEIRO MATO, X. R. (2013): *Estilística da Lingua Galega*, Vigo, Xerais.
- ILG [= Instituto da Lingua Galega] (1995): *Atlas Lingüístico Galego*. Vol. II. *Morfología non verbal*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- LAPA, M. Rodrigues (1977): *Lições de Literatura Portuguesa. Época Medieval*, Coimbra, Coimbra Editora.
- LAUSBERG, H. (1981) [1956-1963]: *Linguística Românica*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian.
- LUGRÍS FREIRE, M. (1931) [1922]: *Gramática do idioma galego*, A Cruña, Imprenta Moret.
- MAIA, C. de Azevedo (1997) [1986]: “Estudo linguístico”, en *História do Galego-Português. Estado Lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o Século XIII ao Século XVI (Com Referência à Situação do Galego Moderno)*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian & Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica; pp. 297-882.
- MARIÑO PAZ, R.; M. SÁNCHEZ YÁÑEZ; D. SUÁREZ VÁZQUEZ (eds.) (2012): *O romance da urca de Santo Antón (1777). Poesía en galego no Ferrol do século XVIII*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- MARIÑO PAZ, R. (1998): *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.
- MARTINS, A. M. (1994): *Clíticos na História do Português*. Tese de Doutoramento (inérita). Lisboa, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- MARTINS, A. M. (2011): “Clíticos na história do português à luz do teatro vicentino”, *Estudos de Linguística Galega* 3, pp. 89-103.
- MELO, G. (1985) [1980]: “A reintegração linguística galego-portuguesa”, en *Linguística e Sócio-Linguística Galaico-Portuguesa. Temas de O Ensino*, Braga, Oficinas Gráficas de Barbosa & Xavier, pp. 41-56.
- MOURE, T. (2011): *Ecolingüística. Entre a ética e a ciencia*, A Coruña, Universidade da Coruña.
- OGANDO, V. (1980): “A colocación do pronome átono en relación co verbo no galego-portugués medieval”, *Verba* 7, pp. 251-282.
- PLICH, H. (1988): “Dialectology in historical grammar”, en Fisiack, J. (ed.), *Historical Dialectology. Regional and Social Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 37, Berlin & New York & Amsterdam, Mouton de Gruyter; pp. 417-442.
- PRIETO ALONSO, D. (1986): *Prosodie et Syntaxe. La Position des Clitiques en Galicien-Portugais*, Groningen, Imprimerie Regenboog Stichting.
- POWER, D. (2007): “Introducción”, en Power, D. (ed.), *El cénit de la Edad Media*, Madrid, Crítica; pp.13-40.
- RAMSDEN, H. (1963): *Weak-Pronoun Position in the Early Romance Languages*, Manchester, University Press.

- RUIHO, T. (1994): “Sobre la yustaposición de los pronombres personales tónico y átono en el gallego-portugués antiguo”, en Lorenzo, R. (ed.), *Actas do XIXº Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*, vol. VI, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza; pp. 239-245.
- SACO ARCE, J. A. (1868): *Gramática gallega*, Lugo, Imprenta de Soto Freire.
- SÁNCHEZ LANCIS, C. (1993): “La interpolación de complementos entre el pronombre personal átono y el verbo en el español medieval”, en Hilty, G. (ed.), *Actes du XXº Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, vol. III, Berlin, Walter de Gruyter; pp. 321-331.
- SÁNCHEZ REI, X. M. (1999): *Se o vós por ben teverdes. A interpolación pronominal en galego*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- SÁNCHEZ REI, X. M. (2000): “O uso da interpolación pronominal en galego durante os Séculos Escuros”, *Verba* 26, pp. 327-344.
- SANMARTÍN REI, G. (ed.) (2012): *Consideracións sobre a decadencia e rehabilitación da lingua galega. Home-naxe a Manuel García Blanco*. Monografía 7 da *Revista Galega de Filoloxía*, A Coruña, Área de Filoloxías Galega e Portuguesa & Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística da Universidade da Coruña.
- SOUTO CABO, J. A. (ed.) (2007): *A história de Don Servando*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro.
- VÄÄNÄNEN, V. (1988) [1968]: *Introducción al latín vulgar*, Madrid, Gredos.

TEXTOS CITADOS

- BC = Fernández de Viana y Vieites, J. I. (ed.) (1995): *El tumbillo de San Bieito do Campo (Santiago)*, Granada, Universidade de Granada.
- CGC = Polín, R. (ed.) (1997): *Cancioneiro galego-castelán (1350-1450)*. *Corpus lírico da decadencia*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro.
- COU = Duro Peña, E. (ed.) (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- CP = Schubarth, D.; Santmarina, A. (eds.) (1983): *Cántigas populares*, Vigo, Galaxia.
- CSI = Souto Cabo, J. A. (ed.) (2001): Rui Vasques, *Crónica de Santa María de Íria*, Sada & A Coruña, Edicións do Castro.
- CSM = Mettmann, W. (ed.) (1981): Afonso X, O Sabio, *Cántigas de Santa María*, Vigo, Xerais.
- CT = Lorenzo, R. (ed.) (1985): *Crónica troiana*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- D = Otero Pedrayo, R. (1935): *Devalar*, Santiago de Compostela, Nós.
- DC = Ferreiro, M., Martínez Pereiro, C. P. e Salinas Portugal, F. (eds.) (1994): Luís de Camões, *Doce Canto em Terra Alheia? Antologia da Lírica Camoniana*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- DG = Martínez Salazar, A. (ed.) (1911): *Documentos gallegos de los siglos XIII al XVI*, A Coruña, Imprenta de la Casa de Misericordia.
- HGP = Maia, C. de Azevedo (ed.) (1997) [1986]: *História do Galego-Português. Estado Linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o Século XIII ao Século XVI (Com Referência à Situação do Galego Moderno)*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian & Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica.
- LP = Brea, M. (coord.) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa. Corpus completo das cantigas medievais con estudio biográfico, análise retórica e bibliografía específica*, Santiago de Compostela, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro.

- MC = Martínez Martínez, M. (ed.) (1999): *Cartulario de Santa María de Carracedo*, Ponferrada, Instituto de Estudios Bercianos.
- MR = Lesta Meis, X. (1926): *Manecho o da Rúa*, A Cruña, Lar.
- MS = Pensado, J. L. (ed.) (1958): *Miragres de Santiago*. Anejo LXVIII da *Revista de Filología Española*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- P = Otero Pedrayo, R. (1993) [1929]: *Pelerinaxes I*, Sada-A Coruña, Ediciós do Castro.
- PB = Eça de Queiroz (s.d.) [1878]: *O Primo Bazílio. Episódio Doméstico*, Lisboa, Livros do Brasil.
- SEI = Freixeiro Mato, X. R. (ed.) (1996): *A Nosa Literatura*. Vol. 7. *Os séculos escuros e a Ilustración galega*, Vigo, A Nosa Terra.
- SM = Zapico Barbeito, M. P. (ed.) (2005): *Colección diplomática do mosteiro de Santiago de Mens. Edición e estudo*, Noia, Toxosoutos.
- TA = Pensado Tomé, J. L. (ed.) (2004): *Tratado de Albeitaria*, Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- TGV = Saraiva, A. J. (ed.) (s.d.): *Teatro de Gil Vicente*, Lisboa, Portugália Editora.
- TLL = (1900-1906): *Thesaurus Linguae Latinae*. Vol. II, fasc. VI-X, Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri.
- VFD = Ferro Couselo, X. (ed.) (1995) [1967]: *A vida e a fala dos devanceiros*, Vigo, Fundación Penzol & Galaxia.

ABREVIATURAS DAS LOCALIZACIÓNS XEOGRÁFICAS PARA OS TEXTOS TABELIÓNICOS

- CO = A Coruña
- DOU = Douro litoral
- LE = León
- LU = Lugo
- MI = Minho
- OU = Ourense
- PO = Pontevedra